

ΤΟ ΔΕΛΦΙΚΟΝ ΧΑΣΜΑ ΚΑΙ ΤΟ « ΠΝΕΥΜΑ » ΤΗΣ ΠΥΘΙΑΣ *

Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη πολλὰ καὶ ἀξιόλογα βιβλία ἐγράφησαν περὶ τοῦ μαντείου τῶν Δελφῶν, περὶ τῆς Πυθίας, περὶ τῶν χρησμῶν, οἵτινες τοσοῦτον ἔσχον κῦρος καὶ ἐπίδρασιν εἰς τὴν ζωὴν τῆς ἀρχαιότητος¹. Μερικοὶ ἐρευνῆται ἀποκλίνουν νὰ φαντασθοῦν, ὅτι ὁλόκληρον τὸ κολοσσιαῖον κῦρος τοῦ μαντείου ὠφείλετο ἁπλῶς εἰς ἀγυρτεῖαν καὶ ἀπάτην τῶν ἱερέων², οἱ ὅποιοι ἐφεῦρον τοὺς ἐνθουσιασμοὺς καὶ τὴν μανίαν τῆς Πυθίας. Ἡ Πυθία ὑπεβάλλετο προηγουμένως εἰς εἰδικὴν δίαιταν. Κυριώτατα ὅμως ὑφίστατο τὴν ἐπίδρασιν ἀναθυμιάσεων ἢ ἀτμῶν ἢ πνεύματος ἐξερχομένου ἐκ χάσματος. Διὰ τοῦτο ἐκάθητο ἐπὶ τρίποδος εὗρισκομένου ὑπὲρ τὸ χάσμα. Τοῦτο εὗρισκετο ἐντὸς τοῦ ἀδύτου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος. Ἡ σημερινὴ ἐπιστήμη ἔρχεται νὰ ὑποβάλλῃ πάντα ταῦτα εἰς κριτικὴν. Πρῶτον, ἐντὸς τοῦ ἀδύτου τοῦ ναοῦ δὲν παρουσιάσθη ἵχνος τοῦ χάσματος, παρ' ὅλας τὰς ἐπιμελεσιτάτας ἐρεῦνας τῶν Γάλλων ἀνασκαφῶν. Δεύτερον, δὲν εἶναι πιθανὸν νὰ ἐξηφανίσθῃ τὸ χάσμα λόγῳ τῶν συνεχῶν σεισμῶν καὶ μετακινήσεων τοῦ βραχώδους

* Ἡ παροῦσα μελέτη ἀποτελεῖ τὸ κύριον θέμα τοῦ πρυτανικοῦ λόγου, τοῦ ἐκφωνηθέντος τῇ 21ῃ Ἰανουαρίου ἐν τῇ αἰθούσῃ τῶν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου παρουσίᾳ τῶν Α.Α.Μ.Μ. τῶν Βασιλέων Παύλου καὶ Φρειδερίκης. Αὐτούσιος ὁ λόγος θέλει δημοσιευθῇ ἀλλαχοῦ.

1. Πάντων ἀξιολογώτατον εἶναι τὸ βιβλίον τοῦ *Pierre Amandry*, *La mantique Apollonienne à Delphes*, 1950. Κατάλογον τῶν κυριωτέρων ἄλλων καὶ ἀνακεφαλαίωσιν τοῦ ὅλου ζητήματος τοῦ μαντείου δίδει ὁ *M. Nilsson*, *Das Delphische Orakel in der neuesten Literatur*, *Historia* VII, 1958, 237 καὶ ἐξ. Θὰ ἐπεθύμουν νὰ μνημονεύσω ἀκόμη καὶ τὴν ὥραίαν ἐκθεσιν τοῦ ζητήματος ὑπὸ *G. Klaffenbach*, *Das Delphische Orakel*, *Wissenschaftliche Annalen der Akad.* Berlin 3, 1954, 513 ἐξ.

2. Ὁ *Klaffenbach*, ἐ.ἀ., 524, ἐναντιοῦται κατὰ τῆς τοιαύτης ἐρμηνείας, ἥτις θὰ ἐξέθετεν ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους τὴν φήμην τοῦ ἐνδοξοτάτου μαντείου τῆς ἀρχαιότητος καὶ θὰ παρουσίαζεν ἄνδρας ὡς ὁ Πλούταρχος συνενόχους μιᾶς κακοήθους ἀγυρτείας.

ὄγκου τοῦ Παρνασσοῦ, διότι ἀκριβῶς ὁ ναὸς ἐδράζεται ἐπὶ τμήματος σχιστολιθικοῦ καὶ ἀργιλλώδους ἐδάφους, τὸ ὁποῖον ὑπόκειται ὀλιγώτερον εἰς τοιαύτας γεωλογικὰς μεταβολὰς. Τρίτον, αἱ μαρτυρίαι περὶ τοῦ χάσματος καὶ τῶν ἀναθυμιάσων εἶναι σχετικῶς μεταγενέστεραι, διότι πρῶτοι τὰς ἀναφέρουν ὁ Διόδωρος καὶ ὁ Στράβων, ἥτοι κατὰ τὸν τελευταῖον π.Χ. αἰῶνα¹. Τέταρτον, αἱ ἀρχαῖαι μαρτυρίαι χρησιμοποιοῦν τὰς ἐκφράσεις « ἔχρησεν ὁ θεὸς » καὶ συγχρόνως « ὁ θεὸς ἀνεῖλεν ». Ὁ τελευταῖος οὗτος τρόπος τῆς ἱερατικῆς ὁρολογίας τῶν Δελφῶν λύει τὸ ζήτημα, διότι ἡ φράσις σημαίνει κατὰ κυριολεξίαν « ὁ θεὸς ἐσήκωσε ». Δεδομένου δὲ ὅτι καὶ ἄλλοθεν γνωρίζομεν, ὅτι ἐν Δελφοῖς ἡσκεῖτο ἡ διὰ κλήρου μαντική, ὁ θεὸς ἄρα ἐσήκωνε τὸν κλῆρον.

Οἱ μὴ θέλοντες νὰ λύσουν τὸ ζήτημα κατὰ τὸν Γόρδιον τρόπον χρησιμοποιοῦν τὴν συνδυαστικὴν ὁδόν. Χάσμα ἦτο, λέγουν, ἡ βαθεῖα χαράδρα τῆς Κασταλίας, ἡ ὁποία χωρίζει τὰ δύο Φαιδριάδας. Ἐκεῖ ἦτο καὶ τὸ ἱερὸν νᾶμα τῆς πηγῆς². Ἐκεῖθεν ἐξεκίνησε τὸ πανάρχαιον μαντεῖον τῆς Γῆς, τὸ ὁποῖον ἐξετόπισε ἐλθὼν ἐκ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ὁ Ἀπόλλων. Ἐφόνευσεν τὸν Πύθωνα, τὸν ἱερὸν δράκοντα τῆς πηγῆς, εἰσήγαγε τοὺς ἰδικούς του τρόπους μαντικῆς, τὴν Μικρασιατικὴν Σίβυλλαν, ἐνταῦθα λεγομένην Πυθίαν, πιθανῶς ἐν εἶδος θνητῆς συζύγου ἢ παλλακῆς, δι' ἧς δηλοῖ τὴν θέλησίν του. Τὸ ἰδικόν του ὅμως ἱερὸν ἱδρυσεν ὀλίγα μέτρα Δυτικώτερον, ἥτοι εἰς τὴν σημερινὴν θέσιν τοῦ ναοῦ, ἐνθα οὐδέποτε ἀπεσβέσθη καὶ ἡ ἀνάμνησις τῆς Γῆς.

Τὸ οὐσιῶδες πάντως εἶναι, ὅτι ἔχομεν πρὸ ἡμῶν ὁλόκληρον τὴν παράδοσιν τῆς ἀρχαιότητος, ἣτις ὁμιλεῖ ἀφ' ἑνὸς περὶ μαντικοῦ ἐνθουσιασμοῦ τῆς Πυθίας, μανίας, ὡς τὴν ὀνομάζει ὁ Πλάτων³, ἀφ' ἑτέρου περὶ χάσματος, οὗ ἡ ἀναθυμίασις ἐνεποίει τὴν μαντικὴν μανίαν.

Τὴν μαντικὴν κατάστασιν τῆς Πυθίας δὲν εἶναι δυνατόν ν' ἀμφισβητήσωμεν, διότι ἐπ' αὐτῆς βασίζεται ὁλόκληρος ἡ ὑπαρξίς καὶ ἡ φήμη τοῦ μαντείου. Ἡ Πυθία ὑπεβάλλετο εἰς εἰδικὴν δίαιταν, ὡς εἵπομεν, καὶ παρεσκευα-

1. Βλέπε πάσας τὰς καιρίας μαρτυρίας χρονολογικῶς κατατεταγμένας παρὰ A m a n d r y, ἐ.ἀ. 241 ἐξ., ἐν προκειμένῳ σ. 247 ἐξ. Πβλ. καὶ K l a f f e n b a c h, ἐ.ἀ., σ. 517. Περὶ τοῦ χάσματος A m a n d r y, σ. 219 ἐξ.

2. A. O p p r é, The Chasm at Delphi, J.H.S. 24, 1904, 214 ἐξ., ὅστις ἀφίερωσεν εἰς τὸ ζήτημα τὴν παλαιότεραν καὶ πληρεστέραν μονογραφίαν. Καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ χαράδρα τῆς Κασταλίας ἦτο τὸ πραγματικὸν χάσμα, ἀλλὰ τὸ ὑπόγειον ἄδυτον μετὰ ὁπῆς πρὸς τὴν γῆν ἦσαν ἀπλῶς ἐπινοήματα τῶν ἱερέων ἢ ἱστορικῶν (σ. 235). Πβ. καὶ K l a f f e n b a c h, ἐ.ἀ., 518: Ἐντὸς τῆς χαράδρας καὶ παρὰ τὴν Κασταλίαν ἦτο τὸ πανάρχαιον ἱερὸν τῆς Γῆς, ὡς ἀποδεικνύουν βάσεις ἀγαλμάτων ἐκ τοῦ Ε' αἰῶνος π.Χ. πρὸς τιμὴν τῆς Γῆς καὶ τῆς θυγατρὸς καὶ διαδόχου τῆς Θέμιδος. 520: Περὶ Σιβύλλης ἐν Δελφοῖς καὶ τῆς Ἀνατολικῆς ἰδέας περὶ τῆς ἱερείας-παλλακῆς τοῦ θεοῦ.

3. Φαῖδρος 244β.

σμένῃ « κατήρχετο » εἰς τὸ ἄδυτον. Τὰ κατ' αὐτὴν ὑπάγονται γενικῶς εἰς ψυχοπαθολογικὴν κατάστασιν ὑστερικῶν ἀτόμων, ὥς τὰ σημερινὰ medium ¹.

Αἱ δυσκολίαι ἀρχίζουν ἀπὸ τοῦ σημείου τοῦ χάσματος καὶ τοῦ ἐκεῖθεν ἐκπεμπομένου πνεύματος, τὸ ὁποῖον μαρτυρεῖται ὅτι ἐνέπνεε τὴν Πυθίαν. Ἐπειδὴ αἱ ἀνασκαφαὶ δὲν ἀπεκάλυψαν τὸ χάσμα, ἡ νεωτέρα ἐπιστήμη ἀρνεῖται καὶ τοῦτο καὶ τὰς ἀναθυμιάσεις. Αὕτη ὅμως δὲν εἶναι ἡ καλυτέρα ἐρμηνεία. Ἡ παράδοσις δὲν εἶναι τοιαύτης φύσεως, ὥστε νὰ τὴν ἀρνηθῶμεν τόσον εὐκόλως, διότι ἀπετέλει ἀκριβῶς τὸ κυριώτατον θεῖον φαινόμενον τῆς Δελφικῆς μυσταγωγίας. Ἡ ἀναθυμίασις ὑπῆρχε καὶ ὑπάρχει ἀκόμη μέχρι σήμερον. Εἰς τοῦτο δὲ θὰ μᾶς βοηθήσῃ ὁ σημερινὸς λαὸς μας καὶ ἡ παράδοσις του, ἥτις εἰς τοὺς Δελφοὺς δὲν ἀπέθανε ποτέ.

Πρῶτον πρέπει ἐν ὀλίγοις νὰ ἐκθέσωμεν, πῶς παραδίδονται τὰ κατὰ τὸ χάσμα καὶ τὸν ἐξ αὐτοῦ ἀναδιδόμενον ἀέρα, διότι εἰς τοῦτο τὸ φαινόμενον εἶναι δυνατόν νὰ ἔγκειται ὁλόκληρος ἡ σημασία, τὴν ὁποίαν ἀπέκτησαν οἱ ἄλλως δυπρόσιτοι καὶ ἄξενοι Δελφοί.

Πρῶτος ὁ Διόδωρος ἀναφέρει ἐν ἐκτάσει περὶ χάσματος, εἶναι δὲ γνωστόν, ὅτι ὁ συγγραφεὺς οὗτος ἦτο ἐπιμελὴς ἐρανιστῆς ἐκ παλαιῶν καὶ καλῶν πηγῶν. Κατ' αὐτὸν λοιπὸν βόσκουσαι αἶγες ἀνεκάλυψαν πρῶται τὰς ιδιότητας τοῦ χάσματος, διότι μόλις ἐπλησίαζον πρὸς αὐτὸ ἐσκίρτων καὶ ἄφηνον ἰδιαιτέραν φωνήν. Ὁ φυλάττων τὸ ποίμνιον ἐπλησίασε καὶ ἔσκυψεν ἐκ περιεργείας εἰς τὸ χάσμα, ἔπαυε δὲ τὸν αὐτὸν ἐνθουσιασμόν καὶ ἀμέσως προέλεγε τὰ μέλλοντα. Τὸ αὐτὸ ἔπαυον καὶ ἄλλοι οἵτινες μάλιστα ἐπήδων ἐντὸς τοῦ χάσματος καὶ ἀπώλλυντο, οὕτω δὲ τὸ μαντεῖον ἔγινε γνωστόν καὶ ἐνομίσθη ὅτι ἀνῆκεν εἰς τὴν Γῆν. Τότε ἦτο ἀκόμη ἔρημος ὁ τόπος, τὸ δὲ χάσμα, προσθέτει ὁ Διόδωρος, ἔκειτο ἐκεῖ ὅπου εἶναι τὸ ἄδυτον τοῦ σημερινοῦ « ἱεροῦ ».

Τὰ αὐτὰ ἀναφέρει καὶ ὁ Στράβων, σχεδὸν σύγχρονος τοῦ Διοδώρου (1ος αἰών), προσθέτων ὅμως ὅτι ἐκ τοῦ ἄντρου, τὸ ὁποῖον δὲν ἦτο εὐρύστομον, ἀνεφέρετο « πνεῦμα ἐνθουσιαστικόν ». Οἱ λοιποὶ συγγραφεῖς οἱ περὶ τοῦ φαινομένου ὁμιλοῦντες ἀνήκουν εἰς τὴν μετὰ Χριστὸν ἐποχὴν καὶ ὁμιλοῦν περὶ ἀτμοῦ ἐνθέου, ἀναθυμιάσεως, πνεύματος λεπτοῦ καὶ πυρώδους (Ἰάμβλιχος), πνεύματος ψυχροῦ (Ἰουστινός) καὶ τέλος βεβαιοῦν ὅτι τὸ ρεῦμα τοῦ ἀέρος ἦτο ἄλλοτε ἰσχυρότερον καὶ ἄλλοτε ἀσθενέστερον. Ὁ Πλίνιος προσθέτει, ὅτι ἡ ἐν Δελφοῖς ἀναθυμίασις (exhalatio) ἦτο μεταξὺ τῶν πρωτίστων ὁμοίων, αἵτινες ἐνεποιοῦν μαντικὴν κατάστασιν ἐμπνεύσεως. Ὅλως ἰδιαιτέρας σημασίας εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ Πλουτάρχου. Ὁ θεοσεβὴς οὗτος καὶ ἄλλως ἐνάρετος ἄνθρωπος, εἰς τῶν μεγάλων συγγραφέων πάσης ἐποχῆς, ἐχρημάτισεν ἄνω τῶν 20 ἐτῶν ἱερεὺς εἰς τοὺς Δελφοὺς. Ἀφιέρωσεν

εἰς τὸν ἱερὸν τόπον ἀρκετὰς συγγραφάς του. Εἰς δύο κυρίως ἐξ αὐτῶν (Περὶ τῶν ἐκλελοιπότην χρηστηρίων καὶ Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν ἔμμετρα νῦν τὴν Πυθίαν)¹, ὁμιλεῖ ἐν ἐκτάσει, ἔστω καὶ συγκεκαλυμμένως ὅπου εἶναι ἀνάγκη, περὶ τῶν Δελφικῶν προβλημάτων. Εἶναι λοιπὸν λίαν ἀξιοσημεῖωτον, ὅτι τὸ μὲν χάσμα καὶ τὸν ἐξ αὐτοῦ ἀναδιδόμενον ἀέρα ἀναφέρει ἀδιστακτικῶς καὶ πολλάκις. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον οὐδέποτε εἶπεν, εἶναι ὅτι τὸ χάσμα ἔκειτο εἰς τὸ ἄδυτον τοῦ ναοῦ. Τοῦτο εἶναι μεγάλης σημασίας, ὥς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω. Ἐνδιαφέρον ὡσαύτως εἶναι ὅτι τὴν ἀναθυμίασιν περιγράφει ὁ Πλούταρχος ὥς οὐχὶ σταθεράν, ἀλλ' ἔχουσαν ἄλλοτε ἐξασθενήσεις καὶ ἄλλοτε σφοδρότητας. Ἀναφέρει ὡσαύτως, καὶ ἐπικαλεῖται καὶ μάρτυρας, ὅτι τὸ ἀναδιδόμενον πνεῦμα εἶναι κατὰ ἄτακτα διαστήματα πλήρες εὐωδίας. Χαρακτηριστικῶς δὲ βεβαιοῖ, ὅτι τῆς εὐωδίας ταύτης πληροῦται ὁ οἶκος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐκάθηντο οἱ περιμένοντες τοὺς χρησμούς, καὶ ὅτι ἡ εὐωδία προήρχετο ἐκ τοῦ ἀδύτου.

Σπουδαῖον τέλος θεωρῶ τὸ γεγονός, ὅτι εἰς μίαν περίπτωσιν ὁ Πλούταρχος, ἴσως μάλιστα ὑποσυνειδήτως, ὁμιλεῖ κατὰ τοιοῦτον τρόπον περὶ τοῦ ἀναδιδόμενου ἀέρος, ὥστε δικαιούμεθα νὰ συναγάγωμεν, ὅτι δὲν πρόκειται περὶ τοῦ ἀδύτου τοῦ ναοῦ. Διότι ἀντὶ ν' ἀναφέρῃ τοῦτο ὀνομαστί, ὅπερ θὰ ἔπραττεν ἀσφαλῶς, ἂν ἠδύνατο νὰ τὸ πράξῃ, μεταχειρίζεται τὴν ἐξῆς φράσιν (πρόκειται νὰ εὗρεθῇ αἰτιολογία τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ Πυθία δὲν δίδει πλέον ἔμμετρους χρησμούς): Ἐν ἐκ τῶν δύο πρέπει νὰ συμβαίῃ, ἢ ἡ Πυθία δὲν πλησιάζει τὴν τοποθεσίαν, ὅπου εὐρίσκεται τὸ θεῖον, ἢ ἡ ἀναθυμίασις ἔχει σβῆσει τελείως καὶ ἐξέλιπεν ἡ δύναμίς της². Κατὰ τὰ ἄλλα ὁ Πλούταρχος ἐπιβεβαιοῖ τὴν παράδοσιν τοῦ Διοδώρου περὶ ἀρχικῆς ἀνακαλύψεως τοῦ χάσματος ὑπὸ αἰγῶν, λέγει ὅτι αὕτη ἦτο ἡ τοπικὴ παράδοσις τῶν Δελφῶν καὶ δίδει καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ποιμένου, ὅστις ἐλέγετο Κορήτας³. Σημειωτέον ὅτι τινὲς ἐταύτισαν τὸ ὄνομα πρὸς τοὺς Κρητικούς Κουρήτας, εὐρίσκοντες μίαν ἐπὶ πλέον σχέσιν πρὸς τὴν Κρήτην.

Ὁ Πλούταρχος μᾶς δίδει ἴσως μίαν ἄλλην συγκεκαλυμμένην νύξιν περὶ τοῦ χάσματος. Ὁμιλῶν περὶ τοῦ « χωρίου », ὅπου εὐρίσκετο ἡ θεία ἀναθυμίασις, χρησιμοποιοῖ τὴν ἐξῆς σκηνογραφίαν: Παριστάνει τοὺς ἥρωας τοῦ διαλόγου (διότι προτιμᾷ γενικῶς τὴν διαλογικὴν μορφήν τοῦ λόγου) περιερχομένους τὸν ναὸν τοῦ Ἀπόλλωνος, ἵνα ἐν τέλει καθίσουν ἐπὶ τοῦ μεσημβρινοῦ κριπιδώματος τοῦ ναοῦ καὶ συνομιλήσουν ἔχοντες ἐνώπιόν των τὸ ἱερὸν τῆς Γῆς. Τότε ὁ Βόηθος, εἰς τῶν ἡρώων τοῦ διαλόγου, λέγει ὅτι « καὶ

1. Ὁρα πάντα τὰ κυριώτερα χωρία παρὰ A m a n d r y, ἐ.ἀ.

2. Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν κλπ, XVII: « ὥς δυοῖν θάτερον, ἢ τῆς Πυθίας τῷ χωρίῳ μὴ πελαζούσης, ἐν ᾧ τὸ θεῖόν ἐστιν, ἢ τοῦ πνεύματος ἀπεσβεσμένου καὶ τῆς δυνάμεως ἐκλελοιπυίας ».

3. Περὶ τῶν ἐκλελοιπ. χρηστηρίων XLVI.

ὁ τόπος τῆς ἀπορίας συνεπιλαμβάνεται τῷ ξένῳ», ἦτοι βοηθεῖ καὶ ὁ τόπος νὰ γίνῃ συζήτησις περὶ τῆς σημερινῆς ἐλλείψεως ἐμπνεύσεως καὶ ἀμουσίας τῆς Πυθίας. Δὲν γίνεται ὁμως περαιτέρω λόγος περὶ ἀναθυμιάσεων, ἀλλὰ περὶ Μουσῶν καὶ νάματος. Ἡμεῖς ὁμως γνωρίζομεν ἤδη, ἐξ ὧσων ἀνωτέρω ἐμνημονεύθησαν, ὅτι πρὸς τὸ ἱερὸν καὶ τὸ ἀρχικὸν μαντεῖον τῆς Γῆς συνεδέοντο ἀκριβῶς αἱ ἀναθυμιάσεις τοῦ χάσματος.

Τὸ ἱερὸν τῆς Γῆς ἀπεκαλύφθη ὑπὸ τῶν ἀνασκαφῶν ἀκριβῶς εἰς ἣν θέσιν ἀναφέρει ὁ Πλούταρχος, πρὸ τῆς μεσημβρινῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ. Περιγράφεται ὡς « ἄκομψοι καὶ ἀπειρόκαλοι βράχοι, οἵτινες ὑψοῦνται καὶ σήμερον ἐν τῷ μέσῳ τοῦ τεμένους καὶ τοῦ χώρου, ὃν ἐκόσμουν πάλαι ποτὲ πέριξ πλῆθος φιλοκάλων καὶ πλουσίων κτηρίων καὶ κόσμος ἀγαλμάτων καὶ ἀναθημάτων... Εἶναι τὸ παμπάλαιον ἱερὸν τῆς Γῆς. Ἐνταῦθα ἦτο τὸ χάσμα τὸ ἀναδίδον πνοήν... »¹.

Ἄλλ' ὑπάρχει καὶ ἡ τελευταία ἀμάχητος ἀπόδειξις, ὅτι δὲν ἦτο δυνατόν ἡ ἀρχαιότης νὰ ὁμιλῇ περὶ ἀνυπάρκτου φαινομένου. Τὸ « πνεῦμα » ὑπάρχει καὶ σήμερον καὶ τὸ γνωρίζουν οἱ κάτοικοι τῶν Δελφῶν. Ὀλίγον μετὰ τὴν ἀνέγερσιν τοῦ νέου « Τουριστικοῦ » ξενοδοχείου εἰς τὸ ἄκρον τοῦ σημερινοῦ χωρίου τῶν Δελφῶν ἤκουσα κατὰ τινα μετάβασίν μου ἐκεῖ τὸν Μάρτιον τοῦ 1955 νὰ ὁμιλοῦν περὶ τῆς « ἀνεμότρυπας », τὴν ὁποίαν ἀπέκοψεν ἐν μέρει ἡ χάραξις τῆς σημερινῆς ἀμαξιτοῦ. Ὁ Κεραμόπουλλος ὁμιλεῖ ἤδη, ἔστω καὶ ἀορίστως περὶ « ρωγμῆς κατὰ τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ χωρίου » καὶ προφανῶς ὑπονοεῖ αὐτὸ τὸ χάσμα².

Ἐπεσκέφθην ἀμέσως τὴν « Ἀνεμότρυπαν », ἥτις εὗρίσκετο εἰς τὸ δεξιὸν μέρος τῆς ὁδοῦ ἅμα τῇ ἐξόδῳ ἐκ τοῦ σημερινοῦ χωρίου καὶ ἀκριβῶς κάτωθι τοῦ ἀνεγερθέντος ξενοδοχείου, ὅπερ κεῖται περὶ τὰ 80 μ. βορειότερον καὶ ὑψηλότερον. Ἦτο ὁπὴ ἐπιμήκης ἐντὸς τοῦ λατομηθέντος βράχου, ὕψους ὀλίγον ὑπὲρ τὸ ἐν μέτρον καὶ μεγίστου πλάτους περὶ τὰ 45 ἑκατοστά. Τὸ χάσμα ἐπροχώρει περὶ τὰ 3 μ. εἰς βάθος, ἔχον τὸ αὐτὸ πλάτος, εἶτα ὁμως μετεβάλλετο εἰς ἀπλὴν σχισμὴν προχωροῦσαν πρὸς τὴν διεύθυνσιν τοῦ χωρίου, ἦτοι πρὸς Α καὶ ΒΑ σχεδὸν ὀριζοντίως. Ὁ ὀφθαλμὸς ἠδύνατο νὰ παρακολουθήσῃ εὐχερῶς τὴν διεύθυνσιν τῆς σχισμῆς μέχρι τοῦ σημείου, ὅπου εἰσέδνε τὸ φῶς τῆς ἡμέρας, ἀλλὰ καὶ ἐπιφανειακῶς ἡ ρωγμὴ, ἂν καὶ κεχωσμένη, προδίδεται ὑπὸ τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ βράχου.

1. Ἀ. Κεραμοπούλλου, Ὁδηγὸς τῶν Δελφῶν² (1935), σ. 44.

2. Ὁδηγὸς τῶν Δελφῶν, ἐ.ἀ. 9. Ἐπόμενον ἦτο νὰ διαλαθῇ τὴν προσοχὴν ἡ ἀσαφής, ἀλλὰ πολύτιμος μαρτυρία. Διὰ τοῦτο ἀξιόλογα ξένα συγγράμματα βεβαιοῦν, ὅτι αἱ ἀναθυμιάσεις εἶναι πράγμα ἄγνωστον εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Δελφῶν. Ἐγὼ ὡσαύτως ἠγνόουν τὴν μαρτυρίαν τοῦ Κεραμοπούλλου καὶ μόνον ἐκ τῶν ὑστέρων ἀνεῦρον ταύτην, ὅπως καὶ τὴν γνώμην του, ὅτι τὸ χάσμα πρέπει νὰ ἔκειτο παρὰ τὸ ἱερὸν τῆς Γῆς πλησίον τοῦ ναοῦ.

Εἰσήγαγον τὴν κεφαλὴν ἐντὸς τοῦ χάσματος καὶ ἀμέσως ἐγένετο αἰσθητὴ ἡ πνοὴ ἐξερχομένου ἀνέμου, ἥτις ἦτο ἀσθενής, ἀλλὰ σταθερά. Παρέμεινα ἐκεῖ ἀρκετὴν ὥραν καὶ ἀνὰ μερικὰ λεπτὰ ἐπανελάμβανον τὸ πείραμα, διότι ἡ κεφαλὴ καὶ μέρος τῶν ὤμων εἰσήρχοντο εὐχερῶς ἐντὸς τῆς ὀπῆς. Τὸ ρεῦμα ὑπῆρχε πάντοτε σταθερόν, ἀλλ' ἐπρεπε νὰ πλησιάσῃ τις τὸ πρόσωπον εἰς τὸ χάσμα, διότι ἄλλως δὲν ἦτο αἰσθητόν. Εὐτυχῶς ἔσχον τὴν πρόνοιαν νὰ φωτογραφήσω τὴν ὀπὴν χρησιμοποιήσας ὥς κλίμακα τοῦ μεγέθους αὐτῆς τὸν κάτοικον τῶν Δελφῶν, ὅστις μὲ συνώδευεν (εἰκ. 1). Ἐγραψα ἀκολούθως ἄρθρον εἰς τὸν ἡμερήσιον τύπον¹ ἐνθα συνίστων εἰς τὴν ὑπηρεσίαν Τουρισμοῦ νὰ φροντίσῃ, ὅπως μὴ καταστραφῇ περαιτέρω τὸ χάσμα. Δυστυχῶς, τὴν 2αν Ἰαν. 1959, ὁπότε μετέβην ἐκ νέου εἰς τοὺς Δελφοὺς ἐπὶ τούτῳ, ἵνα λάβω περισσοτέρας φωτογραφίας καὶ μελετήσω ἐκ νέου τὸ χάσμα, τοῦτο εἶχεν ἔξαφανισθῇ. Κατὰ τὴν νέαν διαπλάτυνσιν τῆς ὁδοῦ ὁ βράχος ἀνετινάχθη καὶ τὸ ὑπολειφθὲν τμήμα τῆς ὀπῆς ἐπληρώθη λίθων καὶ χωμάτων. Ἡ ἡμέρα ἦτο ψυχρὰ καὶ βροχερά, ὥστε δὲν ἠδυνάμην νὰ εὔρω καὶ κατάλληλον χωρικόν, ἵνα μὲ βοηθήσῃ. Μετὰ κόπου ἀνεκαλύφθη τὸ μικρὸν ἀπομείναν ἵχνος τοῦ χάσματος, τῇ βοηθείᾳ τῆς παλαιᾶς φωτογραφίας, διότι ὁ ὑπερκείμενος ἠλεκτροφόρος στύλος εἶχε παραμείνει εἰς τὴν θέσιν του. Πάντως ἡ παραμόρφωσις τοῦ τοπίου ἦτο τόσον μεγάλη καὶ ἡ ὀπὴ τόσον μικρά, ὥστε ἀμφέβαλλον περὶ τῆς ταυτότητος. Μόνη ἡ ἄκρα χεὶρ ἐχώρει ἐντὸς αὐτῆς, ἥτις ἐφαίνετο μᾶλλον ὥς φωλεὰ ποντικῶν. Τὴν τελειωτικὴν ἀπόδειξιν παρέσχεν ἡ ἀναθυμίασις. Τὸ πνεῦμα ὑπῆρχε πάντοτε ἐκεῖ, ἐξερχόμενον διὰ μέσου τῶν λίθων καὶ χωμάτων. Τὴν φορὰν αὐτὴν ἀνεδίδετο θερμόν, τὴν δὲ θερμότητά του καθίστα ἐντονωτέραν ἢ παγερὰ ἡμέρα. Ἡ εἰκ. 2 παριστᾷ τὸ χάσμα εἰς τὴν νέαν του κατάστασιν².

Δὲν χρειάζονται πολλαὶ γεωλογικαὶ γνώσεις, ἵνα ἐρμηνεύσῃ τις τὸ φαινόμενον. Ἡ καρστικὴ διάπλασις τῶν ὄρεινῶν ἀσβεστολιθικῶν ὄγκων τῆς Ἑλλάδος σχηματίζει ἀφθονα σπήλαια, ὑπογείους κοιλότητας καὶ σχισμάς. Πολλὰ σπήλαια παρουσιάζουν καὶ ρεῦμα αἰέρος. Ἀρκεῖ τὰ δύο στόμια μιᾶς σχισμῆς νὰ εὐρίσκωνται εἰς ἄνισον ὕψος, ἵνα ἡ διαφορὰ δυναμικοῦ τῆς ἀτμοσφαιρικῆς πίεσεως σχηματίσῃ τὸ ρεῦμα. Ἡ φορὰ τοῦ πνέοντος ἀνέμου

1. Ἐφημερίς « Βῆμα », 3 Ἀπρ. 1955.

2. Εἴθισται ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Στράβωνος (Μέμνων τῆς Αἰγύπτου) καὶ τοῦ Πλουτάρχου (εὐωδία τοῦ πνεύματος) νὰ ἀναφέρονται καὶ μάρτυρες τῶν τοιούτων φαινομένων. Διὰ τοῦτο θὰ ἀναφέρω καὶ ἐγὼ ἐνταῦθα, ὅτι τὴν θερμὴν πνοὴν τοῦ χάσματος ἐδοκιμάσαμεν ἀλληλοδιαδόχως κατὰ τὴν 2αν Ἰανουαρίου, πλὴν ἐμοῦ καὶ τῆς μικρᾶς θυγατρὸς μου, ἡ βοηθός μου δεσπ. Μ. Παντελίδου, ὁ γλύπτης κ. Β. Φαληρέας καὶ ὁ ὁδηγὸς τοῦ αὐτοκινήτου κ. Π. Μποσκαῖνος. Κατὰ τὴν λήψιν τῆς φωτογραφίας (εἰκ. 2) ἔλαβε θέσιν πρὸ τῶν οἰκτρῶν ἀπομειναρίων τῆς ὀπῆς ἡ μικρὰ κόρη μου διὰ λόγους συμμετρίας μεγεθῶν.

ἢ ἡ ἄνισος ὑπὸ τοῦ ἡλίου θερμανσις δύνανται νὰ ἐπιτείνουν ἢ νὰ ἐξασθενήσουν τὸ ρεῦμα. Ὁ ἀρωματισμός του εἶναι δυνατὸς εἰς ὠρισμένας ἐποχὰς τοῦ ἔτους ὑπὸ θύμου ἢ σφάκου ἢ τῶν ἀνθέων τῆς ἐποχῆς. Τέλος εἶναι δυνατόν νὰ ὑπῆρχε σταθερῶς ἢ κατὰ καιροὺς καὶ πρόσμειξις γεωδῶν ἀναθυμιάσεων (λ.χ. μεθανίου), ἥτις καθίστα τὸ πνεῦμα τοῦ χάσματος μεθυστικόν. Περὶ τούτων βεβαίως ἀρμόδιοι εἶναι οἱ εἰδικώτεροι ὅπως ἀποφανθοῦν, πάντως οὐδὲν τὸ ἀδύνατον ἢ ἀπίθανον ὑπάρχει εἰς τὰς ἀρχαίας παραδόσεις περὶ τοῦ Δελφικοῦ χάσματος. Ἡ σημερινὴ « Ἀνεμότρυπα » παρέχει πνεῦμα ἄλλοτε ψυχρόν, ἄλλοτε θερμόν, ἄλλοτε ἐντονώτερον καὶ ἄλλοτε ἀσθενέστερον. Κατὰ τὰς ψυχρὰς ἡμέρας ἀναδίδει ἀτμόν, ἐξ οὗ καὶ ἡ παρουσία τῆς καθίστατο αἰσθητὴ ἀπὸ ἑκατοντάδων μέτρων. Πάντα ταῦτα εἶναι βέβαια καὶ τὰ γνωρίζουν πάντες οἱ χωρικοί. Τὸ μόνον ἀβέβαιον παραμένον εἶναι ἡ ὁσμὴ, διότι εἰς μόνον χωρικὸς ἔτυχε νὰ μὲ βεβαιώσῃ, ὅτι ἐνίοτε ἡ Ἀνεμότρυπα ἀναπέμπει ὁσμὴν θειώδη. Οἱ ἄλλοι ὅμως χωρικοὶ δὲν ἐπεβεβαίωσαν τὸ πρᾶγμα¹.

Θεωρῶ πιθανόν, ὅτι ἡ σχισμὴ εἶναι μία καὶ μόνη, ἥτις διήκουσα μὲ γενικὴν κατεύθυνσιν ἀπὸ Α πρὸς Δ διέρχεται ὑπὸ τὸ ἱερόν, καὶ ἐξέπεμπεν ἄλλοτε τὴν ἀναθυμίασιν ἐντὸς αὐτοῦ, πιθανώτατα παρὰ τὸ ἱερόν τῆς Γῆς. Λόγῳ τῶν συνεχῶν καὶ σφοδρῶν σεισμῶν (ἡ Ν κλιτὺς τοῦ Παρνασσοῦ εἶναι ἀπὸ τὰ σεισμοπαθέστερα μέρη τῆς Ἑλλάδος), πιθανῶς νὰ ὑπέστησαν τὰ πετρώματα ἐλαφρὰν μετακίνησιν, ἐξ ἧς ἐφράχθη τὸ ἐν στόμιον καὶ ἠνοιχθῇ ἄλλο, ἡ σημερινὴ Ἀνεμότρυπα. Τῆς Κασταλίας τὸ ὕδωρ μετεκινήθη πολλάκις καὶ ἄλλοτε καὶ κατὰ τὸ 1870² λόγῳ τῶν σεισμῶν. Εἶναι ὅμως ἐξ ἴσου δυνατόν, ἡ σημερινὴ Ἀνεμότρυπα νὰ εἶναι διακλάδωσις τοῦ Δελφικοῦ χάσματος ἢ ἀκόμη καὶ τελείως ἀνεξάρτητον χάσμα. Τὸ γεγονὸς πάντως παραμένει, ὅτι ἔχομεν ἐγγὺς τοῦ ἱεροῦ καὶ σήμερον τὸ αὐτὸ φαινόμενον, περὶ τοῦ ὁποίου τόσον πολὺ ὠμίλει ἡ Ἀρχαιότης, καὶ δὴ καλύπτει πάντας τοὺς διαφόρους τρόπους, ὑφ' οὓς περιγράφεται τὸ « πνεῦμα ».

Εἶναι πάντως ἀληθές, ὅτι αἱ μαρτυρίαι περὶ τοῦ χάσματος εἶναι μετα-

1. Ὁ κ. Α. Γ. Βούζας (ἐκ τῶν ιδιοκτητῶν τοῦ ξενοδοχείου « Ἀπόλλων » ἐν Δελφοῖς) εἶχε τὴν εὐγένειαν μεταξὺ ἄλλων νὰ μοῦ γράψῃ ἐν ἐπιστολῇ τὰ ἀκόλουθα: « Ἀπὸ τὰ παλαιὰ ἀκόμη χρόνια εἶχε παρατηρηθῇ, ὅτι εἰς τὸ Δ. ἄκρον τοῦ νέου χωρίου καὶ ἀπὸ μίαν ὁπὴν ἐξήρχετο καθ' ὅλας τὰς ἐποχὰς τοῦ ἔτους ἀήρ, δι' ὃ καὶ ἡ ὁπὴ ὠνομάσθη ὑπὸ τῶν χωρικῶν Ἀνεμότρυπα. Κατὰ δὲ τὸ θέρος τοῦτο ἐγίνετο ἀντιληπτὸν ἀπὸ τὴν κίνησιν τῶν διαφόρων χόρτων, ἅτινα εὗρισκοντο εἰς τὸ στόμιον τῆς ὁπῆς. Κατὰ δὲ τὴν χειμερινὴν περίοδον καὶ δὴ ὅταν ἡ γύρω περιοχὴ ἦτο χιονισμένη, ἐκ τῆς ὁπῆς πλέον ἐξήρχετο θερμὸς ἀχνὸς [ἀτμός δηλ.] ἐμφανὴς εἰς ἀρκετὰ μέτρα ἀπόστασιν, ἄνευ ὅμως χαρακτηριστικῆς τινος ὁσμῆς ».

2. Κεραμόπουλλος, Ὁδηγὸς τῶν Δελφῶν, 84-85. Περιττὸν νὰ τονισθῇ, ὅτι ἴσως οὐδεὶς σεισμὸς ἀπέφραξε τὸ χάσμα καὶ εἶναι δυνατόν μίαν ἡμέραν αἱ ἀνασκαφαὶ νὰ ὀποκαλύψουν αὐτὸ ἐκ νέου, κεχωσμένον ὑπὸ τοῦ χρόνου καὶ τῶν ἀνθρώπων, ὥς οἱ σημερινοὶ ἀπόγονοὶ των κατέχωσαν τὴν Ἀνεμότρυπαν.

γενέστεραι, μὴ ἀνερχόμεναι πρὸς τὸ παρὸν πέραν τοῦ 1^{ου} π.Χ. αἰῶνος. Ὁ Διόδωρος, ὅστις εἶναι ὁ παλαιότατος μάρτυς, ἔδωκε συγχρόνως ἀφορμὴν εἰς ἀμφισβήτησιν τοῦ ὅλου ζητήματος περὶ χάσματος καὶ ἀναθυμιάσεως, διότι μνημονεύει ὅτι ἔκειντο εἰς τὸ « ἄδυτον » τοῦ « ἱεροῦ ». Ἐπὶ πλεόν, ἡ συχνὴ ἔκφρασις ὅτι ἡ Πυθία « κατέβαινεν » εἰς τὸ ἄδυτον, ὠδήγησεν εἰς σειρὰν μοιραίων παρεξηγήσεων. Ἄδυτον, ὥς ἦτο φυσικόν, ἐνομίσθη τὸ μέρος τοῦ ναοῦ τὸ ὀπισθεν τοῦ σηκοῦ, ἔνθα εἰς τινὰς ἀρχαίους ναοὺς ὑπῆρχε χωριστὸν διαμέρισμα, εἰς ὃ ἐδίδετο τὸ ὄνομα ἄδυτον. Ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος εἰς τὸ τμήμα ἐκεῖνο ἀνεσκάφη ἐσωτερικῶς μέχρι τοῦ φυσικοῦ βράχου, ὅστις συνέβη νὰ ἀνακαλυφθῇ συμπαγῆς καὶ ἀπολύτως ἀσφαγῆς. Ἀναμφιβόλως λοιπὸν ἐκεῖ οὐδέποτε ὑπῆρξε χάσμα. Ἐπειδὴ ἡ Πυθία « κατέβαινεν » ἐδέχθησαν (λόγῳ ἰχνῶν βαθμίδων) δύο πατώματα εἰς τὸ ἄδυτον τοῦ ναοῦ. Ἐξωθεν ἀνέβαινεν ἡ Πυθία εἰς τὸ ἀνώτερον, ἵνα εἴτα καταβῇ εἰς τὸ κατώτερον, πράγματα περίπλοκα καὶ μὴ ἀναγκαῖα.

Ἄλλ' ἦτο ὄντως τοῦτο τὸ ἄδυτον τοῦ χάσματος; Ὁ Κεραμόπουλλος ἔκαμεν ἤδη τὴν ὀρθὴν παρατήρησιν, ὅτι ἐσωτερικῶς οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ δὲν φέρουσι πρόσωπον εἰς τὸ ἀνασκαφέν τμήμα, ἐπομένως τοῦτο οὐδέποτε προωρίσθη νὰ εἶναι ὁρατόν¹. Ἀναγινώσκων τις τὰς παλαιολόγους μαρτυρίας, αἰτινες εἶναι ὅλαι ποιητικαί, ἐπομένως ἀσαφεῖς καὶ ἐπιδεχόμεναι ἐλαστικὴν ἐρμηνείαν, δὲν θὰ ἀποκομίσῃ καθαρὰν ἐντύπωσιν. Ἡ σχετικῶς σαφεστέρα ἔκφρασις εἶναι Πινδ. Ὀλ. VII 59-60, χρυσοκόμας εὐώδεος ἕξ ἀδύτου ναῶν πλόον εἶπε. Σκοτεινότερος εἶναι ὁ λόγος ἐν Πυθ. XI 4-5, χρυσέων ἕς ἄδυτον τριπόδων θησαυρόν. Ἐν τῷ χορικῷ Ἰφ. T. 1257 ἀδύτων ὕπο, Κασταλίας ρεέθρων γείτων, εἶναι ἀδύνατον νὰ συμπεράνῃ τις ποῖον ἄδυτον νοεῖ ὁ Εὐριπίδης. Ὡσαύτως ὁ ἀναγινώσκων τὰς Εὐμενίδας ἢ τὸν Ἰῶνα θὰ ἀποκομίσῃ τὰ ἑξῆς: Εἰς τὸν ναὸν ὑπῆρχε « μυχός », ἐκεῖ εὗρίσκετο ὁ ὀμφαλὸς (Εὐμ. 39-40), ὑπῆρχον περίξ θρόνοι, ἐφ' ὧν ἡ Πυθιάς εἶδε κοιμωμένας τὰς Εὐμενίδας (47), πάντα δὲ ταῦτα εὗρίσκονται εἰς τὸν χώρον, ἔνθα καὶ τὸ ἄγαλμα τοῦ θεοῦ (155). Ἐν Ἰῶνι τοῦ Εὐριπίδου ἐπαναλαμβάνονται τὰ περὶ ὀμφαλοῦ, ἔνθα καθίζων ὁ Φοῖβος ὕμνωδεῖ (5-6), ἐκεῖ δὲ μνημονεύεται καὶ ὁ τρίπους, περὶ τὸν ὁποῖον ἵστανται οἱ ἀριστεῖς τῶν Δελφῶν, « ἕσω » τοῦ ναοῦ, ἄνευ περαιτέρω λεπτομερειῶν (414-415, 512). Ἀναφέρονται ἡ Πυθία καὶ ὁ τρίπους (1320), ἀλλὰ παντοῦ ἀναφέρεται εἴσοδος καὶ ἐξοδος εἰς τὸν ναόν, οὐδαμοῦ « κατάβασις », οὐδὲ καὶ ρητῶς τὸ ἄδυτον.

Ἐφόσον λοιπὸν καὶ τὸ ἄδυτον τοῦ ναοῦ δὲν παρουσίασεν ἵχνη χρησιμοποίησεως εἰς τὰ βαθύτερα στρώματα, πρέπει νὰ σκεφθῶμεν μήπως ἡ « κατάβασις », ἣτις μαρτυρεῖται εἰς τὰς μεταγενεστέρας πηγὰς ἐννοῇ ἄλλο ἄδυτον, ἕξω τοῦ ναοῦ. Πράγματι ὁ Διόδωρος χρησιμοποιεῖ τὴν φράσιν, ὅτι τὸ

1. Ὁδηγὸς τῶν Δελφῶν, 64-65.

χάσμα εὐρίσκετο « ἐν τούτῳ τῷ τόπῳ, καθ' ὃν ἐστὶ νῦν τοῦ ἱεροῦ τὸ καλούμενον ἄδυτον ». Παρατηροῦμεν λοιπόν, πρῶτον ὅτι ἱερὸν δὲν σημαίνει μόνον ναός, ἀλλὰ καὶ τὸ ὅλον ἱερὸν, ἀκριβῶς ἐν ἀντιδιαστολῇ πρὸς τὸν ναόν. (Πάντως τὸ Λατινικὸν κείμενον τοῦ Dindorf μεταφράζει templum). Δεύτερον, ὅτι ἂν ἐπρόκειτο περὶ τοῦ ναοῦ, δὲν θὰ ἦτο ἀνάγκη νὰ χρησιμοποιηθῇ ἡ φράσις « τὸ καλούμενον ἄδυτον », ἀφοῦ ἄδυτον ἦτο κανονικὴ ὀνομασία τοῦ σχετικοῦ διαμερίσματος, ἐφόσον εἶχον τοῦτο οἱ ναοί. Ὅταν πρὸς ταῦτα συνδυάσωμεν καὶ τὴν εἴδησιν ὅτι ἡ Πυθία κατήρχετο εἰς τὸ ἄδυτον τοῦτο, ἀγόμεθα εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἔκειτο ἐκτὸς τοῦ ναοῦ, εἰς βαθύτερον σημεῖον, πιθανῶς δὲ εἰς τὰ πέριξ τοῦ ἱεροῦ τῆς Γῆς.

Τοιαῦτα « ἄδυτα », ἐκτὸς τῶν ναῶν, εἰς τὰ ὅποια κατήρχοντο, ὑπῆρχον καὶ ἄλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος¹. Τὸ φωτεινότερον παράδειγμα εἶναι τὸ ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ Ἰσθμοῦ, ἐνθα ἐντὸς τοῦ περιβόλου τοῦ Παλαίμονος περιγράφεται ὑπὸ τοῦ Πausανίου « ἐν ἀριστερᾷ ναὸς... ἔστι δὲ καὶ ἄλλο ἄδυτον καλούμενον, κάθοδος δὲ εἰς αὐτὸ ὑπόγειος, ἐνθα δὴ τὸν Παλαίμονα κεκρύφθαι φασίν »². Ἡ ἀναλογία μεταξὺ τῶν ἁδύτων τῶν δύο ἱερῶν μοῦ φαίνεται σπουδαία, ἀφοῦ εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιγραφὰς χρησιμοποιεῖται ἡ αὐτὴ φράσις, τὸ καλούμενον ἄδυτον (Διόδ.) — ἄδυτον καλούμενον (Paus.). Ἐπὶ πλεόν, κατ' ἄλλας παραδόσεις, καὶ εἰς τὸ ἄδυτον τῶν Δελφῶν ἦτο τεθαμμένος ὁ Πύθων, ὡς εἰς τὸ τοῦ Ἰσθμοῦ ὁ Παλαίμων.

Κατὰ ταῦτα ἐκτὸς τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος ἔκειτο τὸ ἄδυτον, κατέβαινον εἰς αὐτό, ἐκεῖ δ' ὑπῆρχε τὸ χάσμα καὶ ἐκεῖ πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ. Μία δὲ μαρτυρία τοῦ Ἡροδότου δύναται νὰ ἀναβιβάσῃ τὴν περὶ αὐτοῦ παράδοσιν μέχρι τοῦλάχιστον τοῦ πέμπτου π.Χ. αἰῶνος, ἥτοι εἰς τοὺς χρόνους τῆς μεγίστης ἀκμῆς τοῦ μαντείου. Εἶναι δηλαδὴ γνωστόν, ὅτι τὰ χάσματα ταῦτα τῆς γῆς (ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐν Ἀττικῇ κατὰ τὰ Θεσμοφόρια ἔρριπτον δέλφακας αἱ γυναῖκες), καθὼς καὶ οἱ σχετικοὶ ὑπόγειοι χῶροι, ἐκαλοῦντο συνωνύμως καὶ ἄδυτα καὶ μέγαρα³. Ἐπομένως δύναται νὰ ἔχῃ ἰδιόζουσαν σημασίαν ἡ ὀρολογία, ἣν χρησιμοποιεῖ ὁ Ἡρόδοτος, προκειμένου περὶ τοῦ τρομεροῦ χρησμοῦ, ὃν ἐπικειμένης τῆς εἰσβολῆς τοῦ Ξέρξου ἔλαβον οἱ Ἀθηναῖοι⁴: Οἱ θεοπρόποι τούτων, ἀφοῦ ἐποίησαν τὰς νομιζομένας τελετάς, « ἐς τὸ μέγαρον ἐσελθόντες ἴζοντο ». Ἡ Πυθία Ἀριστονίκη τότε χρᾶ τὰ περὶ τῆς ἀπελπιστικῆς καταστροφῆς, ἥτις ἐπικρέμαται τῶν Ἀθηναίων καὶ καταλήγει: « Ἀλλ' ἴτον ἐξ ἁδύτοιο ». Ἐπομένως μέγαρον καὶ ἄδυτον ἐδῶ παρουσιάζονται ὡς συνώνυμα (ἀφοῦ τὸ μέτρον δὲν θὰ ἠμπόδιζε νὰ λεχθῇ « ἄλλ' ἴτον ἐκ

1. Ὁρα Pauly - Wissowa s.v. Adyton, Stengel.

2. Paus. II, 2, 1.

3. Stengel, ἐ.ἀ.

4. Ἡροδ. VII, 140.

μεγάροιο ») καὶ πιθανώτατα ἦσαν εἰς καὶ ὁ αὐτὸς χώρος, εἰς τὸν προθάλαμον τοῦ ὁποίου ἐκάθηντο οἱ ξένοι καὶ εἰς τὸ βάθος ἔκειτο τὸ χάσμα, ὅπόθεν ἐχρησιμοδότει ἡ Πυθία. Εἰς πλήρη συμφωνίαν πρὸς ταῦτα εὐρίσκεται καὶ ἡ παρὰ Πλουτάρχῳ περιγραφὴ, μὲ μόνην τὴν διαφοράν, ὅτι ὁ χώρος « ἐν ᾧ τοὺς χρωμένους τῷ θεῷ καθίζουσιν » καλεῖται ἐνταῦθα οἶκος. Πληροῦται δὲ εὐωδίας κατὰ ἄτακτα διαστήματα ἐκ τοῦ πνεύματος τοῦ παρακειμένου ἀδύτου¹.

Κατὰ Πausανίαν (καὶ μόνον τοῦτον) ἐντὸς τοῦ ἀδύτου ἔφθανε τὸ ὕδωρ τῆς Κασσοτίδος, τοῦ ὁποίου ἡ πόσις ἦτο ἐν τῶν στοιχείων τῆς μαντικῆς ἐκστάσεως. Πᾶσαι αἱ ἄλλαι μαρτυρίαι ἀναφέρουν τὸ ὕδωρ τῆς Κασταλίας. Τίς καὶ ποῦ ἦτο ἡ Κασσοτὶς δὲν γνωρίζομεν ἀκριβῶς. Εὐρέθησαν ὅμως πολλὰ ἴχνη δεξαμενῶν καὶ ἀγωγῶν, οἵτινες ἤδη ἀπὸ τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος ὠδήγουν τὸ ὕδωρ εἰς τὰ πέριξ τοῦ ναοῦ καὶ μέχρι τοῦ πολυγωνικοῦ ἀναλήμματος. Ἴσως μίαν ἡμέραν ἡ πληρεστέρα παρακολούθησις τῶν ἀγωγῶν τούτων μέλλει νὰ μᾶς εὐκολύνῃ εἰς τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ ἀδύτου καὶ τοῦ χάσματος².

Ἀπομένει εἰσέτι νὰ ἐρμηνευθῇ τὸ γεγονός: Διὰ τὸ μόνον οἱ μεταγενέστεροι συγγραφεῖς ἀναφέρουν τόσον συχνῶς τὸ πνεῦμα τοῦ χάσματος καὶ διὰ τὸ οἱ Πατέρες μετὰ τόσης βιαιότητος τὸ ἐπολέμησαν. Ἄν καὶ εἶναι δυνατόν τὸ χθόνιον πνεῦμα νὰ ἀνῆκεν ἀρχικῶς εἰς τὸ πανάρχαιον ἱερὸν τῆς Γῆς, εἶναι ἔξ ἴσου νοητόν, διὰ τὸ προθύμως ἐνεκολπώθη τοῦτο καὶ ὁ Ἀπόλλων πρὸς τοῖς ἄλλοις τρόποις τῆς Δελφικῆς μαντικῆς. Ἡ Μικρασιατικὴ καταγωγὴ τοῦ Ἀπόλλωνος εἶναι γεγονὸς ἐξηκριβωμένον ὑπὸ τῆς ἐπιστήμης. Ἡ Σίβυλλα - Πυθία ἐκομίσθη ὑπ' αὐτοῦ ἐκεῖθεν. Κατὰ τὸν αὐτὸν ὅμως τρόπον ἐκομίσθη καὶ ἡ πίστις πρὸς τὸ « πνεῦμα », δηλαδή τὴν πνοὴν τοῦ ἀνέμου. Ἐν Ἀνατολῇ εἶναι παμπαλαία καὶ σταθερὰ δοξασία, ὅτι ὁ θεὸς ἐκδηλοῦται διὰ πνοῆς τοῦ ἀνέμου, περὶ τούτου δὲ ἔχει γράψῃ μικρὰν μελέτην ὁ Unger³. Οἱ θεοὶ κυρίως ἐκδηλοῦνται ὑπὸ μορφήν πνοῆς τῶν διαφόρων ἀνέμων, κατὰ τὴν διεύθυνσιν τῶν ὁποίων ἐθεμελιόυντο ναοὶ καὶ οἰκήματα καὶ πόλεις ὁλόκληροι. Ἐν ἐπισκέψει τοῦ Ἀσσουρβανιπάλ πρὸς Νεβὼ ὁ θεὸς (δηλ. τὸ ἄγαλμα τοῦ Νεβὼ) « ἐξέπεμψεν ἐκ τοῦ προσώπου του πνοὴν ἀνέμου » πρὸς τὸν βασιλέα. Ὁ Μαρδοὺκ εἶναι θεὸς « τῆς ἀγαθῆς πνοῆς ». Τὰ ἀγαθοποιὰ πνεύματα (« ἑπτὰ σοφοὶ ») ἐκδηλοῦνται ὡς « εὐνοϊκοὶ ἄνεμοι », ὡσαύτως δὲ καὶ τὰ ἑπτὰ κακοποιὰ πνεύματα τοῦ πυρετοῦ καὶ ἄλλων ἀσθενειῶν, ἅτινα ἐμφωλεύουν εἰς τὰ ἐρεῖπια, ἐκπέμπουν κατὰ τῶν ἀνθρώπων πονηρὸν πνεῦμα « ὅπως ὁ ἄνεμος » καὶ εἰσδύουν εἰς τὰς κατοικίας διὰ τῆς

1. Περὶ τῶν ἐκλελοιπ. Χρηστ. L (437c).

2. Ὅρα περὶ τῶν ἀνωτέρω ζητημάτων τὴν συμπεπυκνωμένην ἔκθεσιν μετὰ τῆς περαιτέρω βιβλιογραφίας παρὰ Amandry, ἑ.ἀ., κεφ. Crevasse et émanations, ἰδίως 225 ἑξ. Περὶ τοῦ ὕδατος καὶ τῶν ἀγωγῶν κεφ. Source Sacrée, ἰδίως σ. 137.

3. E. Unger, Die Offenbarung der Gottheit durch den Windhauch. Forschungen und Fortschritte 5, Nr. 23/4, Aug. 20 1929.

ὁπῆς τοῦ κλείθρου. Σπουδαῖον ἰδιαιτέρως εἶναι, ὅτι καὶ οἱ λόγοι τοῦ θεοῦ γνωστοποιοῦνται διὰ τῆς πνοῆς τοῦ ἀνέμου. Αἱ ἀντιλήψεις δ' αὗται δὲν περιορίζονται εἰς τὴν Μεσοποταμίαν, ἀλλ' ἀπαντοῦν καὶ εἰς τὴν ὑπόλοιπον Μικρασιατικὴν περιοχὴν. Ὁ Unger ἐκεῖθεν ἐξηγεῖ ἐν ἐσχάτῃ ἀναλύσει καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα τοῦ χριστιανισμοῦ, ἔνθα ἡ περιστερὰ συμβολίζει καὶ παριστᾷ τὴν πνοὴν τοῦ ἀνέμου.

Ὁ Ἀπόλλων λίαν εὐχαρίστως ἀνεκάλυψε τὸ φαινόμενον τοῦ χάσματος ἐν Δελφοῖς καὶ ἀκριβῶς διὰ τοῦτο ἐξέλεξε τὸ Δελφικὸν τοπίον. Κάτι ἐγνώριζεν, ὅταν ἐβεβαίωνε τοὺς ἱερεῖς τῆς Κνωσοῦ ὅτι τὸ μέλλον ἦτο ἰδικόν των, παρὰ τὸ ἄξενον τῆς Δελφικῆς σκηνογραφίας. Εἰς τὰς παλαιότερας περιόδους τῆς ζωῆς τοῦ μαντείου ἦτο καὶ ἡ πνοὴ τοῦ χάσματος εἰς τῶν πολλῶν τρόπων μαντικῆς, ὁμοῦ μετὰ τῶν ἐνυπνίων, τοῦ κλήρου, τῆς ὀρνιθομαντείας κλπ., ἀκόμη καὶ τῆς σοφίας καὶ πολιτικῆς ἐμπειρίας τοῦ προφήτου. Κατὰ τοὺς ἐσχάτους ὅμως αἰῶνας τῆς προχριστιανικῆς καὶ τοὺς πρώτους τῆς Χριστιανικῆς ἀρχαιότητος ἐγίνετο πολὺς λόγος περὶ τοῦ χθονίου πνεύματος, λησμονηθέντων πρακτικῶς πάντων τῶν ἄλλων τρόπων μαντικῆς ἐν Δελφοῖς. Τὸ γεγονὸς τοῦτο εὗρίσκει τὴν ἐρμηνείαν του εἰς τὴν σχετικὴν ἐξέλιξιν τῶν δοξασιῶν. Πρῶτον οἱ Στωικοὶ καὶ ἡ φιλοσοφία των διὰ τῆς ἐρεῦνης περὶ ρευμάτων καὶ πνευμάτων καὶ ἐκπυρώσεων καὶ τῶν ἐξ αὐτῶν ἀναγεννήσεων ἐπροξένησαν σημαντικὴν ἀλλαγὴν καὶ εἰς τὰς λαϊκὰς δοξασίας. Περὶ τούτου, χωρὶς νὰ ἀποβλέπωμεν εἰς ἄλλας πηγάς, ἀρκετὴ μαρτυρία εἶναι ὁ Πλούταρχος, ὅστις ἐν ἐκτάσει διαλαμβάνει περὶ τῶν θεωριῶν τούτων¹.

Ἀκόμη σπουδαιότερον ὅμως θεωρῶ τὸν πρῶτον Χριστιανικὸν παράγοντα εἰς τὸν θόρυβον καὶ τὰς συζητήσεις τῆς ἀντιστοιχοῦ ἐποχῆς περὶ τὸ μαντικὸν πνεῦμα τῶν Δελφῶν. Ἡ Ἀνατολικὴ πίστις περὶ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Θεοῦ ὑπὸ μορφήν πνοῆς ἀνέμου δὲν εἶναι ἀλλοτρία καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἥδη δὲ καὶ ἡ ἔννοια τῆς ἀοράτου καὶ αὐτοῦ οὐσίας τοῦ θεοῦ πρὸ πολλοῦ ἐδηλοῦτο διὰ τῆς λέξεως τοῦ ἀνέμου. Ἡ φράσις « Πνεῦμα ὁ Θεὸς » ὁμιλεῖ ἀφ' ἑαυτῆς. Κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς Πεντηκοστῆς, ὅποτε οἱ Ἀπόστολοι εὗρισκονται ἐγκεκλεισμένοι ἐντὸς οἴκου, κατέρχεται ὁ Θεὸς ὑπὸ μορφήν πνοῆς ἀνέμου μετὰ τοῦ σχετικοῦ ἤχου τῆς Θείας πνοῆς φερομένης ἐξ οὐρανοῦ καὶ παρευθὺς οἱ Ἀπόστολοι ἐπλήσθησαν πνεύματος ἁγίου².

Τί εἶναι τοῦτο τὸ πνεῦμα; Εἶναι ὁ θεὸς ὑπὸ μορφήν ἀνέμου, ἀλλ' ἀπομένει εἰς τὰς Ἀποστολικὰς μορφὰς ὡς Πνεῦμα, τὸ ὁποῖον κατὰ τὴν αὐτὴν στιγμὴν μεταλλάσσει εἰς τὴν οὐσίαν τῆς Πλατωνικῆς ιδέας: Εἶναι διάνοια, ἔμπνευσις, σοφία μετὰ τῶν ὁποίων οἱ Ἀπόστολοι πορεύονται ἵνα κηρύξουν τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ ἐπὶ πᾶσαν τὴν Γῆν.

1. Περὶ τῶν ἐκλελοιπ. χρηστ. XII ἐξ., πβ. καὶ Klaffenbach, ἐ.ἀ., 525.

2. Πράξ. Β', 2 ἐξ.

Τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς ἀμνηχανίαν ἐρμηνείας τῆς λέξεως πνεῦμα αἰσθανόμεθα καὶ ὅταν οἱ Στωϊκοὶ πρῶτοι καὶ εἶτα οἱ Χριστιανοὶ Πατέρες ὁμιλοῦν περὶ τῶν Δελφῶν. Τὸ Δελφικὸν πνεῦμα θεωροῦν, καὶ δικαίως, μέγαν κίνδυνον διὰ τοὺς νεοφωτίστους πιστοὺς οἱ ἀρχηγοὶ τῆς Ἐκκλησίας. Διὰ τοῦτο εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ὁρητικότης τῆς πολεμικῆς των οὐχὶ κυρίως κατὰ τοῦ Δελφικοῦ μαντείου, ἀλλ' ἀκριβῶς κατὰ τοῦ μαντικοῦ πνεύματος τοῦ χάσματος. Σοφοὶ περὶ τὰ τῆς νέας θρησκείας, γνωρίζουν ἀκριβῶς πὺν ἔγκειται ὁ κίνδυνος καὶ τὸν ἀντικρύζουν διὰ βιαίας πολεμικῆς, περιγράφοντες ὡς ἀπρεπῆ τὴν ὑπάρχουσαν παράδοσιν. Ἡδὴ ὁ Ὠριγένης μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι ἡ προφητὴς τοῦ Ἀπόλλωνος περικαθεζομένη τὸ τῆς Κασταλίας στόμιον δέχεται πνεῦμα διὰ τῶν γυναικείων κόλπων, οὗ πληρωθεῖσα δίδει τὰ μαντεύματα, τὰ ὅποια ἐν τούτοις θεωροῦνται σεμνὰ καὶ θεῖα. Ὀλίγον περαιτέρω μᾶς λέγει, ὅτι ταῦτα τὰ μαντικὰ φθέγματα δὲν εἶναι βεβαίως ἔργον « θείου πνεύματος ». Ταῦτα τὰ περὶ γυναικείων κόλπων καὶ περὶ Κασταλίας ἀκούομεν διὰ πρώτην φοράν, διότι οὐδεὶς ἀρχαῖος συγγραφεὺς μᾶς ἀναφέρει, ὅτι διὰ τῆς περιέργου καὶ ἀπιθάνου ταύτης ὁδοῦ ἐνεπνέετο ἡ Πυθία.

Αἱ αἴγες, ὁ Κορήτας καὶ οἱ λοιποὶ ποιμένες δὲν ὑπέστησαν βεβαίως τὸ πάθημα, καθ' ὃν τρόπον νοεῖ ὁ Ὠριγένης. Ἡ ἀναπνοὴ τῶν ἀναθυμιάσεων ἦτο ἡ προκαλοῦσα τὸν ἐνθουσιασμόν. Εἶναι ὅμως ἐξ ἄλλου πιθανὸν ὁ Ὠριγένης νὰ εἶχεν ἐν νῷ τῆς Ἀνατολῆς τὰς δοξασίας περὶ ἱερείας τοῦ θεοῦ ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς παλλακῆς, ἃς καὶ ἐχρησιμοποίησε καταλλήλως.

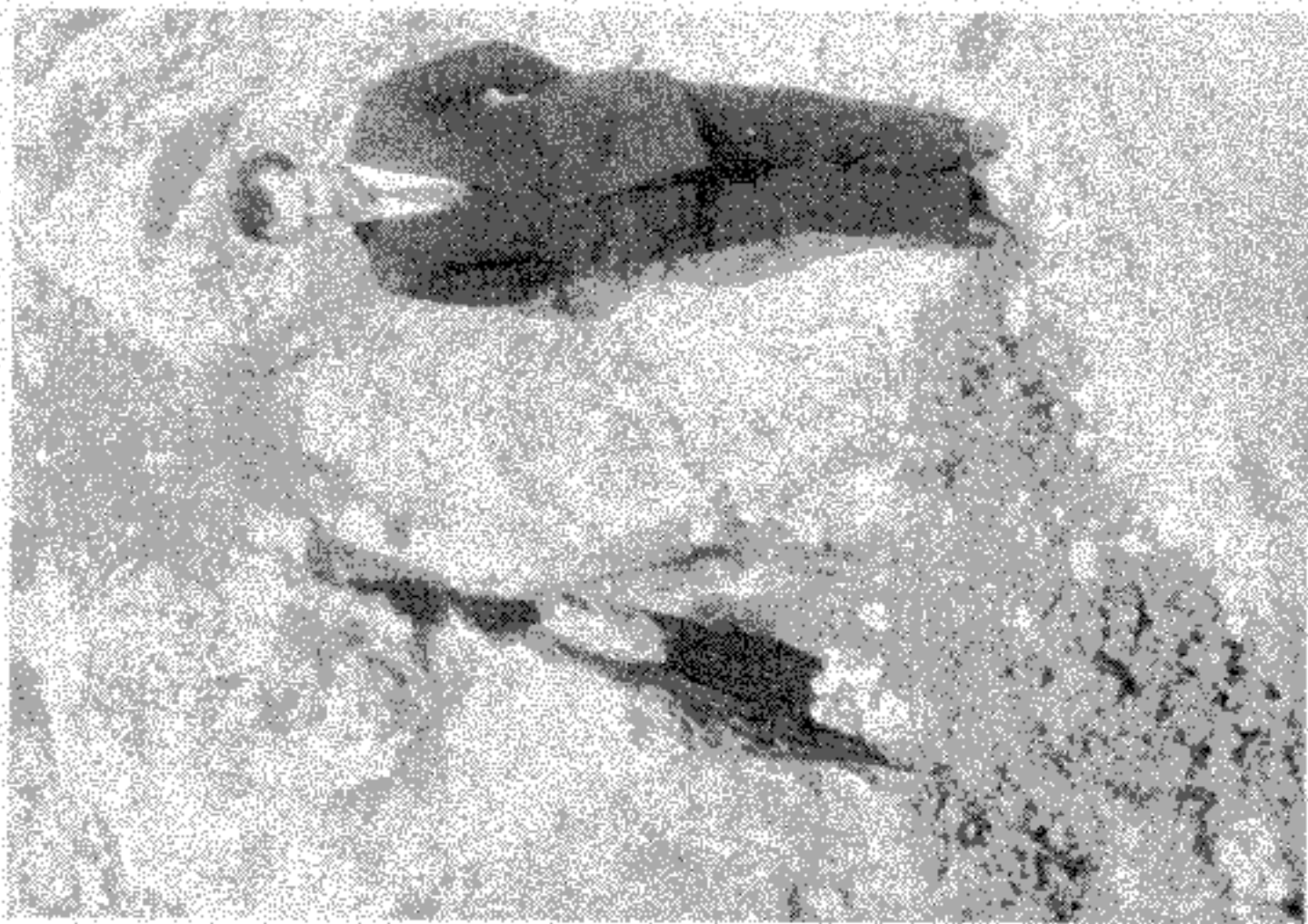
Ἐκατὸν καὶ ἐπέκεινα ἔτη βραδύτερον, δηλ. μετὰ τὸ 350 μ.Χ., Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος γνωρίζει ἀκόμη περισσότερα. Ἐχει προφανῶς ὡς πηγὴν τὸν Ὠριγένη, ὅστις εἶναι προσεκτικὸς καὶ διακριτικὸς, διότι τὸ μαντεῖον ἔζη σχετικῶς ἀκμαῖον εἰσέτι. Ὁ Χρυσόστομος ὅμως ὁμιλεῖ περισσότερον ἀποφασιστικῶς καὶ μὲν περισσότερον ρεαλισμόν. Ζητεῖ κατὰ τινὰ τρόπον συγγνώμην προηγουμένως. Κηρύττει λοιπόν, ὅτι παρὰ τὴν ἀπρέπειαν τοῦ πράγματος, εἶναι ἠναγκασμένος νὰ εἴπῃ ὅτι ἡ Πυθία ἐπεκάθητο τοῦ τρίποδος « διαιροῦσα τὰ σκέλη ». Τότε « πνεῦμα πονηρὸν » κάτωθεν ἀναδιδόμενον καὶ διὰ τῶν γεννητικῶν αὐτῆς μορίων εἰσδύον ἐπλήρου ταύτην μανίας καὶ ἐκβακχεύσεως. Ἀφρὸς ἔρρεεν ἐκ τοῦ στόματός της καὶ μεθυσμένη ἐξεφώνει τὰς μανιακὰς λέξεις¹.

Πάντως εἶναι λίαν χαρακτηριστικὴ ἡ πολεμικὴ αὕτη κατὰ τῆς μαντικῆς ἀναθυμιάσεως. Ἄν ἡ ἀναθυμίασις ἦτο ἀνύπαρκτος εἰς τοὺς Δελφούς, ὡς θέλουν οἱ σημερινοὶ ἐρευνηταί, οὐδὲν πρακτικώτερον καὶ καλύτερον θὰ ἦτο διὰ τοὺς Πατέρας, παρὰ νὰ τονίσουν τὴν ψευδολογίαν τῶν εἰδωλολατρῶν. Δὲν ἀρνοῦνται λοιπόν τὴν ὑπαρξιν τοῦ πνεύματος, διότι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ τὴν ἀρνηθοῦν. Ἐφόσον δὲ καὶ ὁ Χριστιανισμὸς πιστεύει εἰς πνεῦμα,

1. Ὁρα τὰ σχετικὰ χωρία παρὰ Amandry, σ. 255 - 256.

περιορίζονται νὰ ἀνακηρύξουν τὸ Δελφικὸν πνεῦμα πονηρὸν καὶ ἀκάθαρτον καὶ νὰ περιγράψουν ἐπὶ τὸ ἁμαρτωλότερον, ὅτι εἰσέδυσεν εἰς τὴν Πυθίαν διὰ τῆς ὁδοῦ τῆς Προπατορικῆς ἁμαρτίας. Πάλιν καὶ ἐδῶ ἡ λέξις πνεῦμα ἔχει τὴν ἀκαθόριστον σημασίαν μεταξὺ ὕλικου ἀέρος καὶ πνευματικῆς (= διανοητικῆς) ὑποστάσεως. Οἱ νέοι Χριστιανοὶ καλοῦνται νὰ μισήσουν καὶ νὰ λησμονήσουν τὸ ἁμαρτωλὸν πνεῦμα τοῦ Δελφικοῦ μαντείου, ἀφοῦ καὶ ἡ νέα θρησκεία ἐπίστευε καὶ πιστεύει εἰς τὴν ὑπαρξιν πνεύματος ἀγαθοῦ καὶ πνεύματος πονηροῦ. Εἶναι λοιπὸν πλήρως νοητὴ ἡ ὀξεῖα πολεμικὴ, ἂν μάλιστα λάβωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Χρυσοστόμου ἦσαν ἀκόμη δυνατὰ ἐπικίνδυνα πειράματα παλινδρομήσεως τῆς θρησκείας, ὡς τὸ τοῦ Ἰουλιανοῦ.

Εἰς τὰς παλαιότερας καὶ μεγάλας ἡμέρας τοῦ Δελφικοῦ μαντείου ὑπῆρχε βεβαίως καὶ ἡ μαντικὴ μανία τῆς Πυθίας, διότι ἦτο ἀκριβῶς ὁ σύνδεσμος μετὰ τοῦ θείου. Ἡ μαντικὴ ὅμως ἡσκεῖτο κατὰ ποικίλους τρόπους καὶ ἀσφαλῶς οἱ σπουδαιότατοι τῶν χρησμῶν, οἱ ἀσκήσαντες καὶ μεγάλην πολιτικὴν ἐπίδρασιν, ἦσαν ἔργον τοῦ λογίου ἱερατείου, ὅπερ περιέβαλλε τὴν Πυθίαν. Μόνον βραδύτερον, ὅταν ἡ πίστις εἶχεν ἐλαττωθῇ καὶ ἡ ἀρχαία κοινωνία εἶχεν ὑποστῇ φθορὰν ἰδεωδῶν, ἐτονίσθη ὑπερβαλλόντως τὸ χάσμα καὶ τὸ πνεῦμα καὶ αἱ θεῖαι ιδιότητές του ὡς ἀντίρροπον. Ἡ πολεμικὴ τῶν πατέρων ἐπέτεινε τὸ πρᾶγμα. Οὕτω περιῆλθεν εἰς ἡμᾶς, ζωηρότατα τονιζόμενον ἐκ τῆς ὅλης Δελφικῆς μαντικῆς, ἰδίως τὸ φαινόμενον τοῦ χάσματος καὶ τῶν ἀναθυμιάσεων. Ταῦτα ὑπῆρχον μὲν ἀνέκαθεν, ἀλλὰ δὲν φαίνεται νὰ ἐτονίζοντο ὡς πρωταρχικὰ σημεῖα τοῦ θείου εἰς τὰς μεγάλας ἡμέρας τοῦ μαντείου. Ἡ ἀδίστακτος πίστις εἰς τὸν Ἀπόλλωνα δὲν ἄφηνε περιθώριον εἰς τὴν πολυπραγμοσύνην, τὴν ὁποίαν ἐδημιούργησε βραδύτερον ἡ φιλοσοφικὴ ζήτησις τῶν Ἑλλήνων.

Είκα. 1. 'Η « 'Ανεμότρεπα » τόν Μάρτιον 1955.

Είκα. 2. 'Η « 'Ανεμότρεπα » τήν 2 'Ιανουαρίου 1959.